

ΖΑΚ ΛΕΓΚΟΦ

ΤΟ ΠΟΥΓΚΙ
ΚΑΙ Η ΖΩΗ

*Οικονομία και θρησκεία
στον Μεσαίωνα*

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΟΤΣΙΝΑΣ

ΚΕΔΡΟΣ

Ο Ύστερος Μεσαίωνας είχε καταδικάσει ή κρίνει άξια περιφρόνησης πολλά επαγγέλματα κατ' αρχάς απαγορευμένα στους κληρικούς, στη συνέχεια συχνά και στους λαϊκούς ή, εν πάση περιπτώσει, καταγγελλθέντα ως ευεπίφορα αμαρτίας. Αυτά που εμφανίζονται πιο συχνά στον κατάλογο: στην πρώτη γραμμή, πανδοχείς, χασάπηδες, ζογκλέρ, θεατρίνοι, μάγοι, αλχημιστές, γιατροί, χειρουργοί, στρατιώτες, προοργοί, πόρνες, συμβολαιογράφοι, έμποροι, αλλά και, μεταξύ άλλων, βυσοδέψες, υφαντές, σαμαράδες, βαφείς, ζαχαροπλάστες, ταγκάρηδες, κηπουροί, ζωγράφοι, ψαράδες, κουφείς, δικαστικοί αξιωματούχοι, αγραφιλάκες, τελώνες, αργυρομυιοβοί, ραφτάδες, αρωματοποιοί, έμποροι εντοσθίων, μυλωνάδες.

Μπορούμε να διακρίνουμε ορισμένους από τους λόγους αυτής της περιθωριοποίησης². Τα παλαιά ταμπού των πρωτόγονων κοινωνιών αποτελούν ένα στέρεο υπόβαθρο. Ταμπού αίματος που λειτουργεί εις βάρος των χασάπηδων, των δημίων, των χειρουργών, των φαρμακοποιών, των γιατρών και, φυσικά, των στρατιωτών. Οι κληρικοί αντιτίθενται στους πολεμιστές. Ταμπού ακαθαρσίας, βρωμιάς που ενοχοποιεί τους βυσοδέψες, τους υφαντές, τους μαγειρους, τους πλύστες και, για τον Άγιο Θωμά τον Ακινάτη, τους λαντζιέρηδες! Ταμπού του χημάτος που αποκλείει τους μισθοφόρους, τους μάστο-

ρες, τις πόρνες, αλλά και τους εμπόρους και, ανάμεσά τους, τους αργυραμοιβούς και, εννοείται, τους τοκογλύφους μας.

Ένα άλλο κριτήριο, περισσότερο χριστιανικό και μεσαιωνικό, αναφέρεται στα επτά θανάσιμα αμαρτήματα. Πανδοχείς, λουτρόφροντες, ταβερνιάφροντες, ζογγλέο ενθαρρύνουν την ακολασία· εργάτες κλωστοϋφαντουργίας με ημερομίσθια πείνας δημιουργούν ένα στρατό υποψηφίων για επλόρνευση. Περιθωριοποιούνται υπό τον αστερισμό της σωτηρίας. Η φιλαργυρία διακρίνει τους εμπόρους και τους ανθρώπους του νόμου, η λαιμαργία το μάγειρα, η αλαζονεία τον ιππότη, η οκνηρία το ζητιάνο.

Ο τοκογλύφος, χείριστη μορφή εμπόρου, εμπίπτει σε αρκετές συγγλίνουσες καταδίδες: την – εξαιρετικά σκανδαλώδη – διαχείριση του χρήματος, τη φιλαργυρία, την οκνηρία. Προστίθενται, όπως είδαμε, οι καταδίδες για κλοπή, αμάφημα αδικίας και αμάφημα ενάντια στη φύση. Ο φάκελός του είναι συντριπτικός.

Ο 13ος αιώνας και το θεωρητικό του σύστημα, ο σχολαστικισμός, ευθυγραμμίζονται με την εξέλιξη των δραστηριοτήτων και των ηθών για να πολλαπλασιάσουν τις δικαιολογίες στην άσκηση αυτών των επαγγελμάτων τα οποία, σιγά σιγά, αποκαθίστανται εν μέρει ή εντελώς. Γίνεται διάκριση καθ' εαυτό παρόντων ασχολιών απ' αυτές που είναι περιστασιακές. Ο τοκογλύφος δεν επωφελείται παρά οριακά από αυτή την καζουιστική· η ανάγκη έχει αποκλειστεί, αφού ο τοκογλύφος πρέπει να έχει ήδη χρήματα για να μπορεί να τα διαθέσει με τόκο και, δεδομένου ότι η έντιμη πρόθεση δεν μπορεί να ληφθεί υπόψη παρά μόνον εφόσον υφίσταται προσωπική θέλησης επιτροφής του ποσού, η περίπτωση δεν τον αφορά. Ο Θωμάς του Τορμπάχαμ το αναφέρει ως μια προσωπική άποψη και όχι σαν νομική ή ηθική εντολή: «Πιστεύουμε ότι όπως επιτρέπεται σε μια ακραία περίπτωση να ζει κανείς με τα αγαθά του πλη-

σίον για να μην πεθάνει, υπό τον όρο ότι προτίθεται να ξεπληρώσει όταν μπορέσει, έτσι και ο τοκογλύφος μπορεί σε μια τόσο μεγάλη ανάγκη να κρατήσει από τους τόκους του ότι χρειάζεται για να ζήσει, αλλά με τη μεγαλύτερη δυνατή φειδώ, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί ότι θα επιστρέψει τα πάντα όταν μπορέσει και να είναι αποφασισμένος να το κάνει»⁵³.

Η μόνη δικαιολογία που μπορεί να υπάρξει για τον τοκογλύφο είναι αυτή του «κοινού καλού»: ισχύει για τους μη τοκογλύφους εμπόρους και για πολλούς τεχνίτες, αλλά σπάνια είναι αποδεκτή για τον τοκογλύφο. Η περίπτωση γίνεται ιδιαίτερα ενοχλητική, αν ο δανειζόμενος είναι ο πρίγκιπας ή, όπως θα λέγαμε σήμερα, το Κράτος. Ας παραθεάσουμε από τον Θωμά τον Ακινάτη: «Οι ανθρωπίνι νόμοι συγχωρούν ορισμένα αμαρτήματα που μένουν ατιμώρητα εξαιτίας της κατάστασης των ανθρώπων που δεν είναι τέλειοι και οι οποίοι θα εμποδίζονταν να επωφεληθούν πολλών ευκολιών, αν όλα τα αμαρτήματα ήταν απαγορευμένα και τιμωρούνταν. Έτσι, ο ανθρωπίνος νόμος είναι επιεικής σε ορισμένες μορφές δανεισμού με τόκο, όχι γιατί θεωρεί ότι συνάδουν με το δίκαιο, αλλά για να μη θέσει εμπόδια στο να “επωφεληθεί” ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων»⁵⁴.

Ακόμη και η χρήση των τόκων που έπαιρναν οι πρίγκιπες από τους Εβραίους τοκογλύφους είναι πρόσβλημα για τον Θωμά του Τορμπάχαμ: «Είναι εντυπωσιακό ότι η Εκκλησία στηρίζει τους πρίγκιπες που μεταβιβάζουν προς ιδίαν χρήση το χρήμα των Εβραίων ατιμώρητοι, αφού οι Εβραίοι δεν έχουν άλλα αγαθά από αυτά που αποκομίζουν από την τοκογλυφία, και έτσι οι πρίγκιπες αυτοί γίνονται συνεργοί τοκογλυφικών πρακτικών και των ίδιων των τοκογλύφων. Η Εκκλησία, όμως, δεν τους τιμωρεί λόγω της εξουσίας τους, πράγμα που, ωστόσο, δεν αποτελεί δικαιολογία απέναντι στον Θεό. Είναι αλήθεια πως οι πρίγκιπες ισχυρίζονται ότι επειδή υπερασπίζονται τους υπηκό-

ους τους απέναντι στους Εβραίους και σε άλλους που θα τους έδιωχναν από τη χώρα τους αν το μπορούσαν, μπουρούν, κατά συνέπεια, να δέχονται νόμιμα όλο αυτό το χρέμα που αφαιρείται από τα αγαθά τους»⁵⁵.

Ο Καισάριος του Χάιστεριμπαχ είναι πιο αυστηρός με τους επισκόπους που συμβιβάζονται με τους τοκογλύφους:

«Ο ΔΟΚΙΜΟΣ: Αφού οι επίσκοποι, που είναι οι ιεράρχες και οι επιτηρητές των Εκκλησιών, έχουν σχέσεις με τους τοκογλύφους και τους επιτρέπουν ακόμη και να ταφούν σε χριστιανική γη, οι τοκογλύφοι έχουν γίνει λεγεώνα.

»Ο ΜΟΝΑΧΟΣ: Αν απλώς έκοβαν τις φανιλότητες που τους εξομολογούνται και δεν διέπρατταν παρομοίως, θα ήταν ανεμινό τους εισφορές εξίσου βαριές με τους λαϊκούς. Αυτοί είναι “τα πονηρά λιβν” σικά (Θρήνοι Ιερεμίου, ΚΔ', 3). Θα πρέπει να φοβούνται ότι προετοιμάζουν τα καθίσματά τους δίπλα στη θέση του τοκογλύφου στην Κόλαση, γιατί η τοκογλυφία και οι εισφορές που παίρνουν εφβιαστικά δεν είναι τίποτε άλλο από κλοπές και αρπαγές»⁵⁶. Έτσι ο τοκογλύφος διαφθείρει την κοινωνία, μέχρι την κορυφή της Εκκλησίας. Η τοκογλυφία είναι μια κολλητινική λέπρα.

Ξεφεύγοντας από το σύνολο σχεδόν των δικαιολογιών, ο τοκογλύφος παραμένει κατά τον 13ο αιώνα ένας από τους σπάνιους ανθώπους του οποίου το επάγγελμα καταδικάζεται «*secundum se*», «αφ' εαυτού», «*de patina*», «από τη φύση του». Μοιάζεται αυτή την ολέθρια, μοιραία τύχη με τις πόρνες και τους ζογλέρ. Ο Θωμάς του Τσίμπταμ υπογραμμίζει την ομοιότητα της κατάδίκης του τοκογλύφου και της πόρνης: «Η Εκκλησία καταδιώκει τους τοκογλύφους όπως τους άλλους κλέφτες, γιατί ασκούν το δημόσιο επάγγελμα της τοκογλυφίας για να ζήσουν, όπως καταδιώκει τις πόρνες που ασκούν την πορνεία ως ένα επάγγελμα από το οποίο ζουν προσβάλλοντας

τον Θεό»⁵⁷. Στα τρία αυτά καταραμένα επαγγέλματα δεν επιτρέπονται, σε κάθε περίπτωση, δύο προνόμια τα οποία αναγνωρίζονται σε άλλες κατηγορίες ατόμων που ασκούν ύποπτα ή περιφρονητέα επαγγέλματα: η χριστιανική ταφή και το δικαίωμα να δίνουν ελεημοσύνη.

Απ' όλους, όμως, ο τοκογλύφος είναι ο χειρότερος, γιατί αμαρτάνει απέναντι στον Θεό με όλους τους τρόπους, όχι μόνο προς το πρόσωπό Του, αλλά και προς τη φύση που Εκείνος δημιούργησε και η οποία συγχέεται με Αυτόν, καθώς και προς την τέχνη που είναι μίμηση της φύσης. Ο Δάντης έβαλε, κατά συνέπεια, τους τοκογλύφους στην Κόλαση του μαζί με τους σοδομιστές, άλλους αμαρτωλούς ενάντια στη φύση:

«Γι' αυτό πατάει κι ο πιο στεινός ο γύρος

Τη βούλα του σε Σόδομα, Καόρσα,

Κι όποιο αψηφάει και βλαστημάει τον Πλάστη»⁵⁸.

Ακόμη καλύτερα, όπως παρατήρησε ο Αντρέ Πεζάρ στο εξαιρετικό βιβλίο του *Dante sous la pluie de feu*, τους τοποθέτησε στο Τραγουδι ΙΖ' της Κόλασης, στην τρίτη περιβόλο του έβδουμου κύκλου, σε μια θέση χειρότερη από αυτή των βλάσφημων και των σοδομιστών.

Επί της γης ο τοκογλύφος ζει σε ένα είδος κοινωνικής σχιζοφρένειας, όπως ο ισχυρός και περιφρονημένος στις μεσαιωνικές πόλεις χασάπης που συχνά θα μεταβληθεί σε λυσασαμένο επαναστάτη όπως ο ζογλέρ (και αργότερα ο ηθοποιός), άγαπητός όσο και κοινωνικά αποκλεισμένος: όπως, κάποιες εποχές, οι κοκότες και οι ευνοούμενες ισχυρών ανδρών, περιζήτητες, επίφοβες λόγω της ομοφιάς τους, του πνεύματός τους, της εξουσίας που αντλούσαν από τους πλούσιους και ισχυρούς ερασιτές τους, γνωρίζοντας, ωστόσο, την απόρριψη των «τίμων γυναικών» και της Εκκλησίας. Ο τοκογλύφος, εξί-

σου αποδέκτης κολακείας και επίφοβος λόγω των χρημάτων του, γνωρίζει την ίδια στιγμή την περιφρόνηση και τις κατάρες εξαιτίας αυτών των χρημάτων, σε μια κοινωνία όπου η λατρεία του Θεού αποκλείει τη δημόσια λατρεία του Μαιμώνα.

Ο τοκογλύφος οφείλει, λοιπόν, να κρύβει τα πλούτη και τη δύναμή του. Κυριαρχεί στη σκιά και στη σιωπή. Η *Tabula exprobrum* διηγείται πως σε μια αρχαία πόλη το έθιμο θέλει σε κάθε επίσκεψη του αυτοκράτορα όλοι οι τοκογλύφοι να εξιλεώνονται. Έτσι, κατά την άφιξή του, όλοι τους κρύβονται όσο πιο καλά μπορούν. Προσθέτει, ωστόσο, η *Tabula*: «Τι θα κάνουν, όμως, όταν θα είναι ο Θεός που θα έρθει να τους κρίνει;»⁵⁹.

Ποιος φοβάται το βλέμμα του Θεού περισσότερο από τον τοκογλύφο; Φοβάται, όμως, και το βλέμμα των ανθρώπων. Ο Ιάκωβος του Βιτρού διηγείται, υπό τη μορφή *exprobrum*, την ακόλουθη εκπληκτική σκηνή: «Ένας ιεροκήρυκας που ήθελε να δείξει σε όλους ότι το επάγγελμα του τοκογλύφου είναι τόσο αισχρό, που κανείς δεν τολμούσε να το ομολογήσει, λέει στο κήρυγμά του: "Θέλω να σας δώσω άφεση ανάλογα με τις επαγγελματικές σας δραστηριότητες και τις εργασίες σας. Ας σηκωθούν οι σιδηρουργοί". Και εκείνοι σηκώθηκαν. Αφού τους δίνει άφεση αμαρτιών, λέει: "Ας σηκωθούν οι γυναικάδες", και εκείνοι σηκώθηκαν, και ούτω καθεξής: καθώς κατόνομάζε τους διάφορους τεχνίτες, εκείνοι σηκώνονταν. Τέλος φώναξε: "Ας σηκωθούν οι τοκογλύφοι για να λάβουν άφεση αμαρτιών". Οι τοκογλύφοι ήταν περισσότεροι από τους ανθρώπους άλλων επαγγελμάτων, αλλά από ντροπή κρύβονταν. Κάτω από γέλια και κοροϊδίες, αποτραβήχτηκαν γεμάτοι σύγχυση»⁶⁰.

Ο τοκογλύφος, όμως, δεν πρόκειται να ξεφύγει από τη φρικτή τύχη που τον περιμένει, ακόμη και αν πίστεψε ότι με τις δωρεές του θα αγόραζε τις προσευχές της Εκκλησίας μετά τον θάνατό του. Ίδού, σύμφωνα πάντα με τον Ιάκωβο του Βιτρού, ο

τελός τοκογλύφος που έρχεται, μετά το θάνατό του, με τη μορφή φαντάσματος (ο Μεσσίας είναι γεμάτος από αυτά τα διαβολικά φαντάσματα) για να εκδικηθεί τους μοναχούς που δεν εμπόδισαν να πάει στην Κόλαση: «Άκουσα να λένε ότι ένας τοκογλύφος, από τον οποίο μοναχοί είχαν δεχτεί πολλά χρήματα για να τον θάψουν στη εκκλησία τους, μια νύχτα, και ενώ οι μοναχοί ήταν στη λειτουργία του όρθιοι, σηκώθηκε από τον τάφο του και σαν τρελός άρπαξε ένα μανουάλι και όρμησε εναντίον τους. Εκείνοι, έκπληκτοι και τρομοκρατημένοι, το βάλαν στα πόδια, αλλά τρανιμάτισε ορισμένους στο κεφάλι, σε άλλους έσπασε πόδια και χέρια και ουρλιάζοντας έλεγε: "Ίδού οι εχθροί του Θεού και οι προδότες που πήραν τα χρήματά μου δίνοντάς μου την υπόσχεση ότι θα μου προσφέρουν τη σωτηρία, αλλά με γέλασαν και αυτό που βρήκα είναι ο αιώνιος θάνατος"»⁶¹.

Στο μεσαιωνικό αυτό κόσμο που γοητεύεται από τα ζώα και αναζητά πάντα στον άνθρωπο ομοιότητες με τα ζώα, προχωρώντας εν μέσω μιας συμβολικής πανίδας, ο τοκογλύφος έχει πολλές ζωικές αντιλήψεις.

Η *Tabula exprobrum*, που τον παρομοιάζει με βόδι, έναν σκληρά εργαζόμενο που δεν σταματά ποτέ, τον συγκρίνει επίσης με ένα αρπακτικό λιοντάρι: «Οι τοκογλύφοι είναι σαν το λιοντάρι, που σηκώνεται το πρωί και δεν σταματά πριν αρπάξει τη λεία του και τη φέρει στα μικρά του· έτσι και αυτοί κλέβουν και δανείζουν με τόκο για να αποκτήσουν αγαθά για τα παιδιά τους [...]»⁶².

Ένα ολόκληρο ζωολόγιο τοκογλύφων εμφανίζεται στον Ιάκωβο του Βιτρού. Ας δούμε την κηδεία ενός τοκογλύφου-αράχνης: «Άκουσα από έναν ιππότη ότι συνάντησε μια ομάδα μοναχών που έθαβαν το πτώμα ενός τοκογλύφου. Τους είπε: "Σας αφήνω το πτώμα της αράχνης μου και ο διάβολος ας πάρει την ψυχή της. Εγώ θα πάρω τον ιστό της αράχνης, δηλαδή

όλα της τα χρήματα". Δικαιολογημένα συγχέουν τους τοκογλύφους με τις αράχνες που ξεκοιλιάζονται για να αρπάξουν τις μύγες και θυσιάζουν στους δαίμονες όχι μόνον τους ίδιους αλλά και τους γιους τους, παρασύροντάς τους στη φωτιά της πλεονεξίας [...]. Η διαδικασία αυτή δικαιωίζεται με τους κληρονόμους τους. Ορισμένοι πράγματι, πριν καν τη γέννηση των γιων τους, τους παραχωρούν χρήματα, ώστε με την τοκογλυφία να πολλαπλασιαστούν και έτσι οι γιοι τους να γεννιούνται τριχτοί, όπως ο Ησαΐ, και γεμάτοι πλουτή. Πεθαίνοντας αφήνουν τα χρήματα στους γιους τους και αυτοί ξαναρχίζουν ένα νέο πόλεμο στον Θεό [...].⁶³ Κληρονομική αλυσίδα τοκογλυφίας; Θα μπορούσαμε να το επάλειψουμε στην κοινωνική πραγματικότητα του 13ου αιώνα;

Ας δούμε τώρα την αλεπού (και τον πίθηκο): «Αν και σε όλη του τη ζωή ο τοκογλύφος ξεχειλίζει από πλουτή, του λείπει τόσο η ευστλαχνία, ώστε ακόμη και από το περσίσευμά του δεν θέλει να κάνει την παραμικρή δωρεά στους φτωχούς, όπως η αλεπού με τη μεγάλη ουρά, τόσο πολύ μεγάλη, ώστε να σέρνεται στη γη, στην οποία ο πίθηκος, που δεν έχει ουρά, ζητούσε να του δώσει ένα μικρό κομμάτι από τη δική της για να κρύψει την ντροπή του. Ο πίθηκος έλεγε στην αλεπού: "Μπορείς να με βοηθήσεις χωρίς να χάσεις τίποτα, γιατί έχεις μια ουρά πολύ μεγάλη και πολύ βαριά". Η αλεπού απάντησε: "Η ουρά μου δεν μου φαίνεται ούτε μακριά ούτε βαριά, αλλά ακόμη και αν ήταν βαριά, προτιμώ να κουβαλώ το βάρος της παρά να κρύψω τα ρυπαρά πίσθιά σου". Είναι τα λόγια εκείνων που λένε στους φτωχούς: "Γιατί να δώσω σ' εσάς, που είστε αλήτες και ζητιάνοι, τα χρήματά μου; Δεν θέλω να τρώτε και δεν θέλω να σας δώσω τίποτα".⁶⁴

Τέλος ο λύκος: «Λένε ότι η αλεπού έπεισε το λύκο, που είχε αδυνατίσει, να πάνε να κλέψουν μαζί και τον οδήγησε σε ένα κελάρι, όπου ο λύκος έφαγε τόσο πολύ, που δεν χωρούσε να

βγει από τη στενή τρύπα από την οποία είχε μπει. Χρειάστηκε να κάνει τόση διαίτα, που ξανάγνε το ίδιο αδύνατος όπως πριν και καθώς τον ξυλοφόρτωσαν, έφυγε χωρίς τρέχωμα. Έτσι και ο τοκογλύφος εγκαταλείπει την ώρα του θανάτου το τρέχωμα του πλούτου⁶⁵.

Η καταδίκη του τοκογλύφου συγχέεται με αυτή του εμπόρου και ο ίδιος ο τοκογλύφος είναι το ίδιο με τον έμπορο; Και ναι και όχι.

Ότι όλοι οι έμποροι δεν είναι τοκογλύφοι και ότι πολλοί τοκογλύφοι δεν είναι παρά μόνο τοκογλύφοι, αυτό είναι βέβαιο. Ένα *exemplum* του Ιάκωβου του Βιτρώ το αποδεικνύει: «Άκουσα να μιλάνε για έναν τοκογλύφο που, όταν πέθανε, οι αφέντες του οι δαίμονες θέλησαν να τον τιμήσουν με μια φάρσα. Όταν οι γείτονές του θέλησαν να σηκώσουν το πτώμα για να το θάψουν, δεν τα κατάφεραν. Πολλοί και διάφοροι ακόμη προστάθησαν και απέτυχαν. Καθώς όλοι ήταν έκκλητικοι, ένας σοφός γέρος τους είπε: "Δεν ξέρετε, λοιπόν, ότι υπάρχει ένα έθιμο σ' αυτή την πόλη: Όταν ένας άνθρωπος πεθαίνει, στο νεκροταφείο τον μεταφέρουν οι άνθρωποι που ασκούν το ίδιο επάγγελμα μ' αυτόν, οι ιερείς και οι κληρικοί τους ιερείς και τους κληρικούς, οι έμποροι τον έμπορο, οι χασάπηδες το χασάπη, και ούτω καθεξής. Ας φωνάξουμε τους ανθρώπους που βρίσκονται στην ίδια κατάσταση ή που ασκούν το ίδιο επάγγελμα με αυτόν". Φώναξαν, λοιπόν, τέσσερις τοκογλύφους που σήκωσαν αμέσως εύκολα το σώμα και το μετέφεραν στο χώρο της ταφής. Γιατί οι δαίμονες δεν επέτρεψαν να μεταφερθεί ο σκλάβος τους από άλλους εκτός από τους συντρόφους του στη σκλαβιά. Βλέπουμε εδώ καθαρά την ευστλαχνία του Θεού που "συγχωρεί τις ψυχές των αμαρτωλών της τοκογλυφίας και της αδικίας, έτσι ώστε έχοντας αλλάξει το όνομά τους, το όνομά τους να είναι τιμημένο ενώπιον Του". Γνωρίζουμε, πράγματι, ότι κανένα όνομα δεν είναι τόσο αποκρουστικό και ατιμωτικό όσο αυτό του τοκογλύφου

(*“usurarius seu fenerator”*). Έτσι δεν τολμούν να δηλώσουν το επάγγελμά τους δημόσια και δεν θέλουν να αποκαλούνται τοκογλύφοι, αλλά δανειστές (*“commodatores”*) ή έμποροι (*“mercatores”*). Λένε: «Είμαι ένας άνθρωπος που ξει από τα χρήματά του»⁶⁶.

Είναι σαφές ότι όχι μόνο τοκογλύφος και έμπορος δεν είναι το ίδιο, αλλά ότι ο ένας όρος προκαλεί ντροπή, ενώ ο άλλος είναι τιμητικός, και ότι ο δεύτερος χρησιμοποιεί ως άλλοθι για τον πρώτο, κάτι που, παρ' όλα αυτά, δείχνει μια κάποια συνάφεια, αν όχι συγγένεια.

Δεν πιστεύω, πράγματι, ότι θα μπορούσαμε να πούμε, όπως ο Ρεϊμόν ντε Ρουβέξ (Raymond de Roover)⁶⁷, ότι η διάκριση ανάμεσα στους εμπόρους-τραπεζίτες και στους τοκογλύφους ήταν απόλυτη ούτε, όπως ο Τζον Τ. Νοόναν (John T. Noonan), ότι «η κοινωνική θέση ενός τραπεζίτη στη Φλωρεντία του 13ου αιώνα ήταν τουλάχιστον τόσο υψηλή, όσο κατά τον 20ό αιώνα στη Νέα Υόρκη». Αληθεύει, ίσως, για τον 14ο και κυρίως για τον 15ο αιώνα, αλλά για τον 13ο αιώνα δεν υπήρχαν πραγματικοί «τραπεζίτες», ενώ υπήρχαν πολλές μεταβάσεις και αλληλοεπικαλύψεις δραστηριοτήτων ανάμεσα στον έμπορο-τραπεζίτη και στον τοκογλύφο. Ακόμη και σε μια οικονομία και σε μια κοινωνία όπου η τοκογλυφία μειώνεται, όπως στη Γαλλία του Μπαλζάκ κατά τον 19ο αιώνα, υπάρχουν σίγουρα διαφορές, αλλά όχι χάσμα ανάμεσα σε έναν Γκρομπσέκ, πραγματικό τοκογλύφο, και σε έναν πατέρα Γκρομπσέκ, όπου ο οποίος τις δραστηριότητες περιλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, και η τοκογλυφία.

Ο τοκογλύφος, άλλωστε, συνιστά την πιο περιφρονημένη κατηγορία εμπόρου. Στα δύο κληρύματα-υποδείγματα (58 και 59) που ο Ιάκωβος του Βιτού αφιερώνει στους «εμπόρους και αγρυραιοφίλους» (*“mercatores et captores”*) το σύνολο σχεδόν των κανόνων και των *exempla* αφορούν στους τοκογλύφους.

Είναι αναμφίβολα αυτοί που έχουν τη μεγαλύτερη ανάγκη ενός σωτήριου κληρύματος, αλλά τους το παρέχουν χαρακτηρίζοντάς τους «εμπόρους». Δεν συνιστούν ένα ειδικό «καθεστώς» (*status*). Οι τοκογλύφοι στην Κόλαση του Δάντη – κατονομάζει μερικονύς – είναι πολύ γνωστοί ως έμποροι και μερικές φορές ως έμποροι-τραπεζίτες πρώτης τάξεως: τέτοιοι είναι οι ευγενείς οικογένειες των Τζιανφιλιάτζι (Gianfigliuzzi) και των Ουμπριάτσι (Ubricchi), αναγνωρισίμες από τα «εραιδικά σύμβολα» των πουργιών τους· οι περιήρημοι Σκροβένι (Scrovegna) της Πάδουας, ο Βιταλιάνο ντελ Ντέντε (Vitaliano del Dente), άρχοντας το 1307, ο Τζιοβάνι Μπουμόντε (Giovanni Bujamonte), «τοκογλύφος που είχε τη φήμη του πιο τρομερού της Ευρώπης» και ο οποίος, παρ' όλα αυτά, υπήρξε ανώτατος δικαστής το 1293.

Γύρω από τον έμπορο του 13ου αιώνα, που δυσκολεύεται να αναγνωριστεί όχι τόσο ανάμεσα στην κοινωνική ελίτ όσο ανάμεσα στα αξιοσεβαστα επαγγέλματα, πλανάται πάντα μια οσμή τοκογλυφίας.

Στο κήρυγμα-υπόδειγμα 59 «*ad status*» ο Ιάκωβος του Βιτρού έδωσε μια παραλλαγή της «*τριολειτουργικής κοινωνίας*», όπως την καθόρισε ο Ζωρζ Ντυμεζίλ (Georges Dumézil) και την εφάρμοσε για τη Μεσαιωνική Δύση ο Ζωρζ Ντυμπύ (Georges Duby), η οποία μου φαίνεται ότι δεν τράβηξε όσο έπρεπε την προσοχή. Είναι ωστόσο ενδιαφέρουσα. Ας τη δούμε: «Ο Θεός δημιούργησε τρία είδη ανθρώπων, τους αγρότες και άλλους εργαζομένους για να διασφαλίζουν την επιβίωση των υπολοίπων, τους ιππότες για να τους υπερασπίζονται, τους σοφούς για να τους κυβερνούν, αλλά ο διάβολος δημιούργησε ένα τέταρτο, τους τοκογλύφους. Δεν συμμετέχουν στις εργασίες των ανθρώπων και δεν θα τιμωρηθούν μαζί με τους ανθρώπους αλλά μαζί με τους διαβόλους. Στην ποσότητα χρημάτων που κερδίζουν από την τοκογλυφία αντιστοιχεί ίση ποσότητα ξύλων

που θα στέλνεται στην Κόλαση για να τους κάψει. Η δύνα της απληστίας τους σπρώχνει να πιουν βρώμικο νερό και να αποκτήσουν με απάτες και τοκογλυφία βρώμικο χρήμα, δύνα για την οποία ο Ιερεμίας λέει: “υποσφύσον [...] τον φάρυγγά σου από δύψους” (Θρήνοι Ιερεμίου, Β΄, 25). Και καθώς, παρά τη νόμιμη απαγόρευση, οι τοκογλύφοι τρέφονται με πτώματα και ψοφίμια, καταναλώνοντας την τροφή που απέκτησαν τοκογλυφικά, η τροφή αυτή δεν μπορεί να ευλογηθεί με το σημείο του σταυρού ή με άλλη ευλογία, γι’ αυτό και στις Παροιμίες αναφέρεται: “οίδε γαρ σιτούνται σίτα ασεβείας, οίνω δε παφανόμω μεθύσκονται” (Α΄, 17). Όταν διαβάζουμε ότι μια μοναχή έφαγε το διάβολο που καθόταν σε ένα μαρούλι, γιατί δεν έκανε το σημείο του σταυρού, πολύ περισσότερο οι τοκογλύφοι φαίνεται να τρώνε με το ψωμί της ασεβείας το διάβολο, που πιστεύουμε ότι κάθεται σε μια μπουκιά αυτού του ψωμιού [...]»⁶⁹.

Δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον να διαπιστώσουμε στο παγκόσμιό αυτό, που εγκαθιδρύεται για να ανταποκριθεί καλύτερα το τρισειτουργικό σχήμα στις διανοητικές αναπαραστάσεις της νέας κοινωνίας, ότι η τέταρτη λειτουργία που δημιουργείται (στην πραγματικότητα, με μια αρνητική μορφή, αυτή των εμπόρων) αποδίδεται στους τοκογλύφους (άλλοι αργότερα θα την αποδώσουν, για παράδειγμα, στους νομικούς). Πράγματι, αυτός ο διαβολικός διχασμός της τρίτης λειτουργίας – του οικονομικού –, αν και είναι ένας εξαιρετικός μάρτυρας της ενσωμάτωσης της προόδου των συναλλαγών από τις διανοητικές δομές, υποδηλώνει, επίσης, τη δυσπιστία των διανοουμένων απέναντι στην οικονομική σφαιρά. Δίπλα στους αγρότες και στους άλλους εργάτες που δικαιολογούνταν, γιατί ήταν χρήσιμοι και παραγωγικοί, να και η λειτουργία του διαβόλου, αυτή του χρήματος, της μη παραγωγικής και βλαβερής τοκογλυφίας. Ο τοκογλύφος, πριν αποτελέσει την αώνια λεία του διαβόλου, είναι ο επίγειος φίλος του, ο προστατευόμενος του στη Γη:

«Συνέβη κάποτε το χωράφι ενός τοκογλύφου να μείνει ανέπαφο, ενώ όλη η γη γύρω του είχε χτυπηθεί από μια καταγίδα· ο τοκογλύφος περιχαρής είπε σ’ έναν ιερέα ότι γι’ αυτόν όλα πήρναν καλά και δικαιολόγησε έτσι τη ζωή του. Ο ιερέας αποκρίθηκε: “Δεν είναι αυτό, αλλά καθώς έχεις αποκτήσει πολλούς φίλους στην κοινωνία των δαιμόνων, γλίτωσες από την καταγίδα που έστειλαν αυτοί”»⁷⁰.

Όταν, όμως, πλησιάζει ο θάνατος, τέρμα η φιλία. Το μόνο που μετρά είναι η σφοδρή επιθυμία του Σατανά για την φυγή του τοκογλύφου. Παίρνει τα μέτρα του, ώστε αυτή να μην μπουρδέ να του ξεφύγει. Πρέπει, γι’ αυτό, να αποφύγει μια ενδεχόμενη μετάνοια και μεταμέλεια του τοκογλύφου.

Πρώτο στρατήγημα: Να κάνει τον τοκογλύφο που πεθαίνει αφαικό, μουγκό. Ο Ιάκωβος του Βιτρώ βεβαίωνει: «Πολλοί τοκογλύφοι, όταν ζυγώνει ο θάνατος, χάνουν τη χρήση της γλώσσας και δεν μπορούν να εξομολογηθούν»⁷¹.

Ακόμη πιο ριζική λύση: Ο αφηνίδιος θάνατος, ο χειρότερος θάνατος για ένα χριστιανό του Μεσαίωνα, αφού τον καταλαμβάνει συνήθως σε κατάσταση θανάσιμου αμαρτήματος. Η κατάσταση αυτή είναι αναπόφευκτη για τον τοκογλύφο που βρίσκεται συνεχώς σε θέση θανάσιμου αμαρτήματος. Την εποχή του Στέφανου της Βουβρώνης, στα μέσα του 13ου αιώνα, ένα εκκλησιαστικό περιστατικό το μαρτυρεί. Είναι η δραματική και υποδειγματική ιστορία του τοκογλύφου της Ντιζόν:

«Συνέβη στην Ντιζόν, το σωτήριο έτος 1240, όταν ένας τοκογλύφος θέλησε να γιορτάσει με μεγαλοπρέπεια το γάμο του. Κατενθνήθηκε στην ενοριακή εκκλησία της Αχράντου Παρθένου, συνοδευόμενος από μουσικούς. Περίμενε στον πρόναο της εκκλησίας, ώστε η αρραβωνιαστικιά του να δώσει τη σγκατάθεσή της και ο γάμος να επικυρωθεί σύμφωνα με το έθιμο με “τους λόγους της συμφωνίας” (“verba de presenti”), πριν ο γάμος επιστεφθεί με τη λειτουργία και άλλες τελετές εντός της εκ-

κλήσιας. Και ενώ ο γαμπρός και η νύφη ετοιμάζονταν να μπουν στην εκκλησία γεμάτοι χαρά, ένας πέτρινος τοκογλύφος, σκαλισμένος επάνω από τα προπύλαια την ώρα που ο διάβολος ετοιμάζεται να τον μεταφέρει στην Κόλαση, έπεσε με το πουνγκί του στο κεφάλι του ζωντανού τοκογλύφου που επρόκειτο να παντρευτεί και τον χτύπησε και τον σκότωσε. Ο γάμος μετατράπηκε σε κηδεία, η χαρά σε λύπη. Ο πέτρινος τοκογλύφος απέκλεισε από την εκκλησία και τα μυστήρια το ζωντανό τοκογλύφο τον οποίο οι ιερείς όχι μόνον δεν ήθελαν να αποκλείσουν, αλλά αντίθετα να τον φέρουν στους κόλπους της Εκκλησίας. Οι άλλοι τοκογλύφοι της πόλης έδωσαν χρήματα για να καταστραφούν τα άλλα αγάλματα του προναού, ώστε να μην μπορεί να τους συμβεί ένα αντίστοιχο ατύχημα. Τα είδα, κατεστραμμένα»⁷².

Θα άξιζε να σχολιάσουμε επί μακρόν το κείμενο αυτό, τις πληροφορίες του για το τυπικό του γάμου, όπου τα ουσιώδη συμβαίνουν ακόμη έξω από την Εκκλησία: για το παίχτιδι του αποκλεισμού και της αποδοχής των τοκογλύφων· για τις σχέσεις τοκογλύφων και κλήρου· για τις βιωμένες και τις φαντασιακές σχέσεις μεταξύ του κόσμου των ζωντανών και του κόσμου της πέτρας των εκκλησιαστικών αγαλμάτων· για την αλληλεγγύη των αστικών κοινοτήτων των τοκογλύφων. Ας αρκετούμε να παραμερίσουμε καθηλωμένους από τη συμβολική βιαιότητα αυτού του γεωγραφικά και χρονικά προσδιορισμένου περιστατικού. Ο τοκογλύφος της Ντιζόν συνάντησε το άγαλμα της Δικαιοσύνης.

Η ένοχη επείγεια ορισμένων κληρικών απέναντι στους τοκογλύφους δεν αλλάζει, άλλωστε, τη θέση του αμετανόητου τοκογλύφου. «Είδα», δηγγείται πάλι ο Στέφανος της Βουρβόνης, «στην Μπεζανσόν, ένα μεγάλο τοκογλύφο να πέφτει ξαφνικά νεκρός στο τραπέζι, ενώ γιόρταζε χαρούμενα. Στο θέαμα αυτό οι γιοι που είχε αποκτήσει από δύο γάμους τράβηξαν τα

σταθιά τους, ξεχνώντας εντελώς τον πατέρα τους, και άρχισαν να μονομαχούν πάνω στα [γεμάτα χρήματα] μπαούλα που ήβελαν να αρπάξουν και να κρατήσουν, χωρίς να τους νοιάζει για την ψυχή ή το σώμα του πατέρα τους. Τον έθαψαν σ' έναν τάφο συνεχόμενο στην ενοριακή εκκλησία του καθεδρικού ναού του Αγίου Ιωάννη, ύψωσαν μια ωραία ταφόπετρα και τον έβαλαν στο πλάι της εκκλησίας. Το πρωί ανακάλυψαν ότι ο τάφος είχε απομακρυνθεί από την εκκλησία, ως ένδειξη ότι δεν ήταν σε κοινωνία με την Εκκλησία»⁷³.

Ο χειρότερος τρόπος να απομακρυνθεί ο τοκογλύφος που πεθαίνει από την εξομολόγηση είναι να τρελαθεί εντελώς. Η τρέλα οδηγεί τον τοκογλύφο να παραμεινεί εντέλει αμετανόητος. Είναι η περίπτωση του τοκογλύφου της Παναγίας των Παρισίων, την οποία δηγγείται επίσης ο Στέφανος της Βουρβόνης: «Να τι είδα με τα μάτια μου, όταν ήμουν νεαρός σπουδαστής στο Παρίσι και είχα πάει ένα Σάββατο στην Εκκλησία της Παρθένου Μαριάς, να ακούσω τον εσπερινό. Είδα έναν άνθρωπο τον οποίο μετέφεραν σε ένα φρείο και ο οποίος υπέφερε, καθώς ένα του άκρο είχε καεί από την αρρώστια που αποκαλείται "ιερή φωτιά". Το πλήθος τον περιτριγυρίζει. Οι συγγενείς μαρτυρούσαν ότι ήταν τοκογλύφος. Οι ιερείς και ο κλήρος τον παρότρυναν να εγκαταλείψει αυτό το επάγγελμα και να υποσχεθεί ότι θα επέστρεφε όσα είχε κερδίσει από τοκογλυφίες, ώστε η Παρθένος Μαρία να τον απαλλάξει από την αρρώστια. Δεν θέλησε, όμως, να τους ακούσει, κλείνοντας τ' αυτιά του και στις επικρίσεις και στις κολακείες. Στο τέλος του εσπερινού παρέμεινε αμετάπειτος, ενώ η φωτιά αυτή είχε κυριεύσει το σώμα του, το οποίο είχε μαυρίσει και προηστεί, και ενώ τα μέλη του είχαν πεταχτεί έξω. Τον πέταξαν από την εκκλησία σαν σκυλί και πέθανε το ίδιο βράδυ επιτόπου, πεισματάρης στην επιμονή του»⁷⁴.

Η εικόνα θα παρουσιάσει στο τέλος του Μεσαίωνα την

αγωνία του τοκογλύφου στις γκραβούρες των «τεχνών του θανάτου»*.

Ήδη, όμως, κατά τον 12ο και τον 13ο αιώνα οι κληρικοί στα *exempla* συγκατέλασαν στο κρεβάτι του ψυχορραγούντος τοκογλύφου όλες τις μάχες, όλους τους εφιάλτες, όλες τις φρίκες. Μετανοών ή όχι, ο τοκογλύφος που έχει φτάσει στο ύστατο στάδιο της ζωής του οδηγείται σ' αυτό που θα αποτελέσει σύντομα το μακάβριο χορό**.

Ας δούμε έναν αγρότη τοκογλύφο της επισκοπής της Ουτρέχτης, τον Γκοντεσκάλλ (Godescalc), για τον οποίο άκουσε να μιλάνε ο Καισάριος του Χάιστερμπαχ. Κήρυξαν τις σταυροφορίες στη χώρα του και δεν έδωσε παρά πέντε τάλαντα, ενώ θα μπορούσε να είχε δώσει σαράντα μάρκα χωρίς να στερείσει τα παιδιά του από κληρονομιά. Σπας ταβέρνες σάρκαζε τους στανροφόρους: «Αντιμετωπίζετε τη θάλασσα, ξοδεύετε την περιουσία σας και εκθέτετε τη ζωή σας σε χίλιους κινδύνους. Εγώ μένω σπίτι μου με τη γυναίκα και τα παιδιά μου και για τα πέντε μάρκα με τα οποία εξαγόρασα το σταυρό μου θα έχω την ίδια ανταμοιβή μ' εσάς». Ένα βράδυ άκουσε στο μύλο που ήταν δίπλα στο σπίτι του ένα θόρυβο σαν να γύριζε η μυλόπετρα. Έστειλε ένα νεαρό υπηρέτη του να δει τι γινόταν. Ο υπηρέτης γύρισε τρομοκρατημένος λέγοντας πως παρέλυσε από το φόβο του στην είσοδο του μύλου. Ο τοκογλύφος τότε σηκώθηκε, άνοιξε την πόρτα του μύλου και είδε ένα τρομακτικό θέαμα: ήταν

* «Τέχνες θανάτου» (*ars moriendi*). Η απεικόνιση σε πλήθος συμβολευτικών εγχειριδίων της εποχής του τρόπου με τον οποίο πρέπει να πεθάνει ο ετοιμοθάνατος – στο κρεβάτι του, περιτριγυρισμένος από πλήθος ανθρώπων – διευκολύνοντας την τελευταία του μετάβαση. [Βλ. Κ. Γερσινάκης, *Ιδιωτική και συλλογική ζωή στις κοινωνίες της προεπαναστατικής Δύσης (16ος-18ος αιώνας)*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Αθήνα 2001-2002, σελ. 69.] (Σ.τ.Μ.)

** Μακάβριος χορός (*danse macabre*). Αλληγορική αναπαράσταση του θανάτου που σέρνει σε κύκλο κάθε είδους πρόσωπα. (Σ.τ.Μ.)

εκεί δύο ολόμυρα αλόγα και δίπλα ένας τρομερός άνδρας, ολόμυρος όπως αυτά. Ο άνδρας είτε στον αγρότη: «Μπες μέσα γρήγορα και ανέβα στο αλόγο αυτό που έφερα για σένα». Αντίκτως να αντισταθεί, ο τοκογλύφος υπάκουσε. Με τον Διάβολο να ιππείει το άλλο αλόγο διέσχισε ζοηρά την Κόλαση. Σύναντησε τον πατέρα και τη μητέρα του, πολλούς γνωστούς, την παρουσία των οποίων σ' αυτά τα μέρη αγρούσε. Εντυπωσιάστηκε ιδιαίτερα, όταν είδε το διοικητή μιας πολίχνης, που θεωρούνταν τίμιος ιππότης, καθισμένων σε μια αγριεμένη αγελάδα με την πλάτη του εκτεθειμένη στα κέρατά της τα οποία τον πλήγωνα ανάλογα με τα ακανόνιστα πηδήματά της. Ο καλός αυτός ιππότης είχε κλέψει την αγελάδα μιας χήρας. Είδε τέλος ένα κάθισμα από φωτιά στο οποίο δεν μπορούσε να υπάρξει καμιά ανάπαυση, αλλά η ατέλειωτη τιμωρία τού να κάθεται σ' αυτήν. Ο Διάβολος του είπε: «Σε τρεις ημέρες θα ξανάρθεις εδώ και η καρέκλα αυτή θα είναι η τιμωρία σου». Η οικογένειά του βρήκε τον τοκογλύφο λιπόθυμο στο μύλο και τον μετέφερε στο κρεβάτι του. Βέβαιος ότι θα υποστεί όσα είδε, αρνήθηκε να εξομολογηθεί και να μετανοήσει. Χωρίς εξομολόγηση, χωρίς την Τελευταία Μετάληψη, χωρίς ευχέλαιο, παραδόθηκε στην Κόλαση»⁷⁵.

Ο Στέφανος της Βουρβόνης διηγείται κι άλλους φοβερούς θανάτους τοκογλύφων. Ίδου ένας τον οποίο δανείζεται από τον Νικολά ντε Φλαβινύ (Nicolas de Flavigny), αρχιεπίσκοπο της Μπεξανσόν, ο οποίος τον διηγούνταν στα κηρύγματά του: «Ένας πλούσιος τοκογλύφος, που ελάχιστα φοβόταν την κρίση του Θεού, ξαπλωμένος μια νύχτα δίπλα στη γυναίκα του μετά από ένα καλό δείπνο, σηκώθηκε ξαφνικά τρέμοντας. "Τι έχεις," τον ρώτησε η γυναίκα του. "Μόλις μεταφέρθηκα στην Τελευταία Κρίση και άκουσα να εκστομίζονται εναντίον μου άπειρα παρόπωνα και κατηγορίες. Έκπληκτος, δεν κατάφερα να μιλήσω και να ζητήσω μια μετάνοια. Τελικά, ο Ύπατος Κριτής με κατάδικασε να παραδοθώ στους δαίμονες που θα έρθουν σήμερα

κιάλας να με αναζητήσουν για να με πάρουν μαζί τους”, απάντησε. Φόρεσε ένα σακάκι που κρεμόταν στην κρεμάστρα, ενέχυρο μικρής αξίας που είχε αφήσει ένας χρωστής, και βγήκε, παρά τις αντιρρήσεις της γυναικάς του. Οι δικοί του τον ακολούθησαν και τον βρήκαν σχεδόν παράφορα στην εκκλησία ενός μοναστηριού. Οι μοναχοί που έψελναν τον ύμνο τον κράτησαν μέχρι τη μεσημεριανή λειτουργία, αλλά δεν μπόρεσαν να τον κάνουν να εξομολογηθεί τις αμαρτίες του, να αποδώσει τα αδικώς αποκτηθέντα, να δείξει ένα σημάδι μετάνοιας. Μετά τη λειτουργία, αναχώρησε για να επιστρέψει σπίτι του. Περιοπατούσαν κατά μήκος ενός ποταμού, όταν είδαν ένα καράβι που ανέβαινε αντίθετα στο ρεύμα με μεγάλη ταχύτητα, φαινομενικά χωρίς κανέναν επάνω. Ο τοκογλύφος, όμως, είπε ότι ήταν γεμάτο δαίμονες που έρχονταν να τον απαγάγουν και να τον πάρουν μαζί τους. Μόλις είπε αυτά τα λόγια τον αρπάζουν και τον βάζουν στο πλοίο που αμέσως, ανακρούοντας πρόρμην, εξαφανίστηκε με τη λεία του⁷⁶. Είναι το πλοίο φάντασμα του αγρότη τοκογλύφου.

Πόσοι τοκογλύφοι στο θάσο του Hellequin*, αυτό το τάγμα θανάτου, αυτά τα φαντάσματα που κάποιες νύχτες σχίζουν τον ουρανό, παραιορφωμένα από το φεγγαρόφωτο, διαπαράσσοντας τη νυχτερινή ανάπαυση με τους μακάβριους ήχους των κυνηγετικών βούκινων του επέκεινα, θρημώντας στο τρέμαμένο έρεβος την είδηση των αμαρτιών τους και την αγωνία της ατέμμισης περιπλάνησής τους;

* Όνομα με το οποίο αναφέρονταν κατά τον Μεσαίωνα σε μια ομάδα σατανικών πνευμάτων που μάζευονταν και επιχειρούσαν νυχτερινές και θορυβώδεις έραπτες επιδρομές ή κυνήγια. Ο Hellequin, ο αρχηγός τους, έπαινε τη μορφή ενός καταχθόνιου κυνηγού. Λογοτεχνικές αναφορές για τον Hellequin και την ομάδα του βρίσκουμε σε έργα των Γκαίτε (Goethe) και Ουγκό (Hugo). Ο Hellequin (από το Hell=Κόλαση) είναι το πρωτότυπο πάνω στο οποίο βασίστηκε ο Αφελάνος της Commedia dell'arte. (Σ.τ.Μ.)

Ας βυθιστούμε στη φρόνη με τον Στέφανο της Βουρβόνης: «Άκουσα να μιλούν για ένα βαριά άρρωστο τοκογλύφο που δεν ήθελε να επιστρέψει τίποτε, αλλά έδωσε, ωστόσο, εντολή να διανεμούν στους φτωχούς το περιεχόμενο του γεμάτου σιτοβολώνα του. Όταν οι υπηρέτες επιχείρησαν να μαζέψουν το σιτάρι, το βρήκαν να έχει μεταμορφωθεί σε φίδια. Μαθαίνοντας το, ο μετανιωμένος τοκογλύφος επέστρεψε τα πάντα και παρήγγειλε να ρίξουν το πτώμα του γυμνό ανάμεσα στα φίδια για να τον κατασπαράξουν τα επίγεια φίδια, προκειμένου να μη συμβεί αυτό στην ψυχή του στο υπερτέραν. Όπως και έγινε. Τα φίδια κατασπάραξαν το σώμα του και δεν άφησαν επιτόπου παρά ξασπρισμένα οστά. Ορισμένοι προσθέτουν ότι, όταν ολοκλήρωσαν το έργο τους, τα φίδια εξαφανίστηκαν και δεν έμειναν παρά τα γυμνά και άσπρα οστά κάτω από το φως⁷⁷. Σου-ρεαλιστικός σκελετός ενός τοκογλύφου...

Πιο ρεαλιστικό είναι το τέλος ενός άλλου τοκογλύφου με μια δόση μαύρου χιούμορ, το οποίο διηγείται ο Ιάκωβος του Βιτρώ: «Πολύ εμπνευσμένος ήταν ένας ιερέας, ο οποίος αγνόηθη να κηρέψει έναν ενορίτη του που υπήρξε τοκογλύφος και δεν επέστρεψε όταν πέθανε τίποτε απ' όσα απέκτησε άδικα. Αυτό το είδος πανούκλας, πράγματι, δεν αξίζει χριστιανικής ταπής και δεν είναι αξίοι να έχουν μια ταφή διαφορετική από αυτή των γαιδάρων [...]. Καθώς, όμως, οι φίλοι του νεκρού τοκογλύφου επέμεναν πολύ, για να αποφύγει την πείσή τους, ο ιερέας έκανε μια προσευχή και τους είπε: “Ας βάλουμε το σώμα του πάνω σ' ένα γαίδαρο και ας δούμε το θέλημα του Θεού και τι θα κάνει μ' αυτό: εκεί όπου θα τον πάει ο γαίδαρος, είτε είναι εκκλησία, νεκροταφείο ή αλλού, θα τον θάψω”. Τοποθέτησαν το πτώμα στο γαίδαρο που χωρίς να παρεκκλίνει δεξιά ή αριστερά, το μετέφερε κατευθείαν έξω από την πόλη μέχρι τον τόπο όπου κρεμούσαν στην αγρόνη τους κλέφτες και με μια δυνατή κλοτσιά πέταξε το πτώμα κάτω από το ικρίωμα, μέσα

στις κοπριές. Ο ιερέας το εγκατέλειψε εκεί μαζί με τους κλέφτες»⁷⁸.

Ο Μπουνιουέλ (Buñuel) έδειξε την εγκατάλειψη των φτωχών πτωμάτων των *ohvidados* στους δημόσιους σκουπιδοτόπους, αλλά ο τοκογλύφος είναι ένας ξεχασμένος που το άξιζε.

Τέτοιος, που η αιωνιότητα επιτέλους τον αλλάζει, ο τυπικός τοκογλύφος είναι ο Γάλλος τοκογλύφος, όπως τον περιγράφει ο Εντές ντε Συλύ (Eudes de Sully), επίσκοπος Παρισίων από το 1196 μέχρι το 1208: «Ήταν στη Γαλλία ένας τοκογλύφος του οποίου ο υπηρέτης ονομαζόταν Θάνατος και η υπηρέτρια Κόλαση. Πεθαίνοντας ξαφνικά, δεν είχε άλλους για νεκροθάφτες από τον Θάνατο και την Κόλαση»⁷⁹.